

70 013

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

REVUE DU LIVRE
PUBLICATION TRIMESTRIELLE
DE L'ACADÉMIE HONGROISE
DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET LA BIBLIOGRAPHIE

1975

3-4

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS BIBLIOGRÁFIAI FOLYÓIRATA

91. ÉVF. 1975/3—4. SZ.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

MÁTRAI LÁSZLÓ

(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN

(társzerkesztő)

DERSI TAMÁS

V. KOVÁCS SÁNDOR

MEZEY LÁSZLÓ

REJTŐ ISTVÁN

TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG:

1088 Budapest

VIII., Múzeum krt. 14—16.

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Megjelenik negyedévenként.

Terjeszti a Magyar Posta.

Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítők-nél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlapirodánál (KHI, 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI. 215—96162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 60 Ft

Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111—010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11482) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185—612.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkekhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrekktúra visszaküldésével egyidőben.

XIII. századi magyarországi Psalterium Wolfenbüttelben

A wolfenbütteli Herzog August Bibliothek kéziratára egy XIII. századi, magyarországi eredetű psalteriumot őriz.¹ Mégpedig egy olyan típusú psalteriumot, amelyben a zsoltárok nem a liturgiában (zsolozsmázás) szokásos sorrendben, hanem a zsoltárok eredeti rendjében találhatók. Utánuk a Canticum Isaiae, Canticum Ezechiel, Canticum Annae, Canticum Moysi (Cantemus Domino), Canticum Habachuc, Canticum Moysi (Audite coeli), Canticum trium puerorum, Te Deum, Canticum Zachariae, Magnificat, Canticum Symeonis, Credo.

A rendkívül gazdagon díszített, nagyméretű (320×225 mm) kódex jelzete Cod. Guelf. Helmst. 52. Terjedelme 189 folio. XVI. századi, vaknyomásos, német reneszánsz bőrkötésben van. Bekötése alkalmával a kódexet sajnos erősen körülvágták. Ekkor látták el piros metszéssel. Eredetileg még jóval nagyobb lehetett a kötet mint ma. Már ennek a kötésnek elkészítése előtt hozzá volt csatolva a Psalteriumhoz egy XIV. század végi vagy XV. század eleji breviárium, amely ma a kódex 163. foliójával kezdődik. Mindkét rész írása Gothica textualis formata, de az első rész betűi jóval nagyobbak mint a második részé. Ez a második rész teljesen díszítetlen, ellentétben a Psalterium pazar gazdagságával, (viszont hangjegyek vannak benne).

A Psalterium legszebb iniciáléja a zsoltárokat kezdő nagy B betű (fol. 15^r), felső ívében Krisztus félalakja, az alsó ívben ülve hárfázó Dávid király. (I. kép.) A fol. 37^r iniciáléjában Dávid király álló alakja és a lapszél két alsó-sarkában egy-egy nagyméretű páva. (II. kép.) A fol. 92^v iniciáléjában Dávid király harangjátékkal. (III. kép.) Nagyobb, indafonattal és virágdíszzel ékesített iniciálék vannak még a fol. 51^r, 64^r (IV. kép.), 77^r, 107^r, 121^r-n. A zsoltárok előtt álló kalendáriumnak minden hónapja is nagy aranyos betűkkel kezdődik. Van ezeken kívül még sok díszes, arany kezdőbetű, hozzájuk csatlakozó lapszeldíszekkel és az egész kódex tele van drolieriekkal díszített sorkitöltő csíkokkal, bennük 51 kutyaszerű figura, 64 bolond és teknős-

¹ A kézíratra wolfenbütteli kutatásaim alkalmával dr. H. BUTZMANN, a Herzog August Bibliothek kéziratárának nyugalmazott vezetője hívta föl a figyelmemet. Itt is őszinte köszönetet mondok neki ezért. — Első rövid közlés a kódexről egy kiállítási katalógus: *Kunst und Kultur im Weserraum 800–1600*. Ausstellung des Landes Nordrhein-Westfalen. Corvey 1966. Münster in Westfalen 1966. 536–537. Nr 219. — Ezzel a kiállítással kapcsolatban és ugyancsak H. BUTZMANN adatai alapján röviden megemlíkezik a kézíratról D. MELHA Edit: *Ismeretlen Árpád-kori zsoltároskönyv*. (Művészet 1967. 3–4.) Sajnos ez a beszámoló visszhang nélkül maradt a magyarországi kutatók körében.

64.
 et in die tibi miserabilem q̄a fecisti et egre-
 gium nomen tuū qm̄ bonū ē et specm̄ s̄p̄e tuę. ^{Deo. L. L.}
 per usque in ore tuo: nō ē deus. ^{uia. fia.}
Corrupti sunt et ad hominabi-
les facti sunt iniquitates: non
est qui faciat bonum.
 Deus de celo respicit filios hominū: sicut in-
 deat d. et intelligens aut requirens deum.
 Omnes declinauerūt simul in uilem facti sūt:
 non est qui faciat bonum nō est usq; ad unū.
 Dñe facit omnes qui operant iniquitatē:
 qui derideant plebem meam ut cibum panis.
 Et cum nō inuocauerūt illuc respiciant timo-
 re ubi non erat timor.
 Qui deum despiciunt ossa eorū qui hominibus pla-
 cent: consilia sunt qm̄ deus spreuit eos.
 Qui dabit es? non salutarē utrahel sciam autē

4. ábra

65.
 et in die tibi miserabilem q̄a fecisti et egre-
 gium nomen tuū qm̄ bonū ē et specm̄ s̄p̄e tuę. ^{Deo. L. L.}
 per usque in ore tuo: nō ē deus. ^{uia. fia.}
Corrupti sunt et ad hominabi-
les facti sunt iniquitates: non
est qui faciat bonum.
 Deus de celo respicit filios hominū: sicut in-
 deat d. et intelligens aut requirens deum.
 Omnes declinauerūt simul in uilem facti sūt:
 non est qui faciat bonum nō est usq; ad unū.
 Dñe facit omnes qui operant iniquitatē:
 qui derideant plebem meam ut cibum panis.
 Et cum nō inuocauerūt illuc respiciant timo-
 re ubi non erat timor.
 Qui deum despiciunt ossa eorū qui hominibus pla-
 cent: consilia sunt qm̄ deus spreuit eos.
 Qui dabit es? non salutarē utrahel sciam autē

3. ábra

béka, 77 nyúl és madár, 107 kürtöt fújó majom, 121 sárkány, amint a kiállítási katalógus közli a számukat.²

A wolfenbütteli kódexek Heinemann-féle nyomtatott katalógusának 1884-ben megjelent megfelelő kötete.³ még mit sem szól a kódex magyar vonatkozásairól. A jegyzetben említett kiállítási katalógus azonban a Psalterium kalendáriuma alapján megállapítja, hogy magyar domonkosrendi kódexről van szó, a XIII. század harmadik negyedéből (1253 után). Ugyancsak a magyarországi eredetet bizonyítja a katalógus szerint a kötet illuminálása, mert a képek még későromán stílusmaradványokra, az ikonográfia, a sortöltők figurális része azonban már nyugati, francia mintára utalnak. „Ebből következik, — mondja a katalógus a magyarországi viszonyok apriori lebecsülésével, — hogy a kézirat olyan területről származik, amelynek nem voltak saját, egységes művészi tradíciói, tehát leginkább Magyarországról.”

Nézzük meg, mennyiben fogadhatók el a kiállítási katalógus adatai, illetve mit lehet még azokon felül megállapítani a kódexről.

A datálás a kalendárium alapján szerencsére nagyon pontosan elvégezhető. Fontos azonban itt figyelembe venni, hogy az eredeti kalendáriumba jóval később, bizonyosan a Breviáriummal való megtoldás alkalmával újabb neveket írtak bele. A pótlások ugyanazzal az írással készültek mint maga a Breviárium.

Ha a kalendárium eredeti anyagát megvizsgáljuk, kiderül, hogy kétségtelenül magyarországi használatra, valamely magyarországi egyházi intézmény, vagy személy számára készült, mert a vörös betűkkel írt ünnepek mellett arany betűkkel írt legnagyobb ünnepek nevei közt ott találjuk a következőket: „Ladyslai regis Vngarie” (június 27.), „Stephani regis” (augusztus 20.), „Nativitas S. Henrici” (november 5, tehát Imre), „Helyzabeth” (november 19.). Van még a kalendáriumnak két érdekes, magyar vonatkozású tétele: július 11-én „Sancti Benedicti secundum Hungaros” (ez tulajdonképpen a translatio ünnepe, a kalendáriumban a megfelelő helyen, március 21-én megvan Szent Benedek szokásos ünnepe is). A másik hasonló tétel július 13-án „Margarete virginis secundum Hungaros” (de ugyanakkor megvan egy hét múlva, július 20-án is az egyébként szokásos Margit nap „Margarete virginis et martyris”).⁴

A Psalteriumnak szerzetesi, közelebről dominikánus használatát bizonyítja az október 10-i „Anniversarium omnium fratrum ordinis nostri”, ami nemcsak hogy szerzetesi életre utal, hanem jellegzetesen domonkosrendi ünnep. Szent Domonkos augusztus 5-i ünnepe ugyanúgy aranybetűs ünnep, mint a magyar szenteké és „totum duplex”, van octávája (augusztus 12, ez tehát itt nem Klára nap!) és megvan Domonkos translatiója is (május 24, ez is „totum duplex”). Arany betűs ünnep a dominikánus vértanú Szent Péteré is (április 29, „Petrus martyr de ordine praedicatorum, totum duplex”).

² L. az előző jegyzetben.

³ HEINEMANN, Otto: *Die Handschriften der Herzoglichen Bibliothek zu Wolfenbüttel. I. Abt. Die Helmstädter Handschriften I.* Wolfenbüttel 1884. 32–33.

⁴ Margit napja valóban július 13-án van 20 helyett valamennyi magyarországi liturgikus kódexben, amelyet RADÓ P. katalógusa közöl (RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici Hungariae et limitropharum regionum.* Ed. rev. et auct. L. MEZEY. Budapest 1973.) A július 13-i Margit-nap egyébként megtalálható néhány, Magyarországhoz közeli területről származó kódexben is. (Ilyen pl. egy olmtüzi Missale a stockholmi Kungliga Biblioteket kéziratárában: A 177. jelzet alatt.)

A kiállítási katalógusnak a magyarországi és a domonkosrendi eredetre vonatkozó mindkét állítása tehát helyes.

A készítés idejét nyilvánvalóan azon az alapon adja meg a katalógus, hogy vértanú Sz. Péter ünnepe már benne van a kalendáriumban, őt pedig 1253-ban kanonizálták. Ennél korábban tehát nem készülhetett a Psalterium. De még meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy nem lehet-e ennél pontosabb datáláshoz jutnunk, illetve azt is, hogy nem túlságosan korai-e a datálás a XIII. század harmadik negyedére, pontosabban 1253–1275 közé helyezése, hiszen a díszítésként alkalmazott rengeteg sortöltőt általában a XIV. századnál előbb nemigen keresnénk, bár az iniciálék díszítései és ábrázolásai valóban határozottan a XIII. századra utalnak.

A pontos és megbízható datálást illetőleg abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy éppen dominikánus kódexről van szó. Márpedig a domonkosoknál rendi előírások szabályozták az újabb és újabb ünnepek bevezetését. Ha már most kódexünk kalendáriumának eredeti anyagát végigvizsgáljuk a legkorábbi domonkos ünnep, az 1234-ben kanonizált Domonkos napjától egészen a XIV. század közepéig,⁵ azt találjuk, hogy teljes sorozatban megvannak az ünnepek, ahogy az előírásoknak megfelel:

1239. Saragossai Sz. Vince, január 22.

1243. Sz. Erzsébet, november 19. és a 11 000 szűz vértanú, október 21.

1253. Veronai Sz. Péter, április 29.

1254. Ugyanez az ünnep totum duplex rangot kap (kódexünkben már így van).

Ez az utolsó ünnep, amely kalendáriumunkban az elrendelt domonkos ünnepek közül megvan. Viszont valamennyi ünnep hiányzik, amelyet ez után rendelték el. Tehát nincs meg:

1262. Páduai Sz. Antal, június 13.

1265. Sz. Edvárd, január 7.

1266. Anniversarium omnium sepulorum in cimiterio nostro, július 7.

1270. Sz. Edvárd translatiója, október 13.

1276. Sz. Márton, július 27.

1277. Ugyanennek az ünnepnek áthelyezése július 29-re.

1298. Sz. Vencel, szeptember 28.

1301. Sz. Lajos, augusztus 25.

1313. Sz. Péter Celesztin, május 19.

1326. Aquinoi Sz. Tamás, március 7.

1332. Sz. Szervácusz, május 13.

1336. Sz. Marciális, június 16.

1355. Sz. Adalbert, április 24., Sz. Prokóp, július 4.

Ugyanígy nem lehet megtalálni azokat a változtatásokat, az ünnepeknek azokat a rangemeléseit, amiket időközben rendelték el:

1300. Ker. Sz. János, június 24. totum duplex lesz, kódexünkben még duplex; ugyanígy Sz. Péter és Pál ünnepe, június 29, és Mária Magdolna napja, július 22, Sz. Miklós, december 6, duplex lesz, nálunk még semiduplex.

1302. Sz. Ignác, február 1. 3 lectiós ünnep lesz, nálunk 9 lectio.

1307. Sz. Elek, július 17, ugyanúgy mint az előző tétel. (Kalendáriumunkban csak a második kéz jegyezte be a változtatást.)

1331. A 11 000 szűz napja 3 lectiót kap, nálunk ez még nincs.

1348. Sz. Vince, január 22 totum duplex lesz, nálunk még semiduplex.

⁵ LEROQUAIS, V.: *Les breviaires*. I. Paris 1934. C—CII.

A Psalterium keletkezésének ideje tehát 1255 és 1261 közé esik.

Közelebről meg kell azonban még vizsgálnunk a készítés helyének a kérdését is. Melyik lehetett az a magyarországi domonkosrendi kolostor, amelyben, vagy amelynek a számára készült?

Mindenekelőtt fontos számunkra ebben a tekintetben az az imádság, amivel a kódex kezdődik: (fol. 1^r) „Invoco te sancta maria cum omni militia celestis exercitus . . .” Befejezése: „. . . ut Christo placita et digna sim in corpore et anima. Amen.” Tehát nő imádkozik itt. A kódex tulajdonosát nem a domonkosrendi férfikolostorokban, hanem az apáca kolostorokban kell keresnünk.

Tekintettel arra, hogy Magyarországon 1255 és 1261 közt mindössze két domonkosrendi apáca kolostor volt, az 1240-ben alapított veszprémi és az 1252-ben alapított nyulakszigeti (margitszigeti),⁶ a hely megállapítása nem nehéz. A veszprémi kolostor védőszentje Szent Katalin. Az ő neve nem aranyhanem csak vörösbetűs ünnep a kalendáriumban és csak semiduplex. Ez tehát nem jöhet számításba. A margitszigetinek patrónája viszont Szűz Mária. Az ő főünnep, az Assumptio (augusztus 15.) a kalendáriumban aranybetűs, totum duplex és octávája is van.

A wolfenbütteli Psalterium tehát a margitszigeti domonkosrendi apáca kolostor, vagy annak egyik lakója számára készült.

Mielőtt ezen a vonalon tovább mennénk, a pontosság kedvéért meg kell még jegyezniünk, hogy a margitszigeti apáca kolostor lakói ekkor szoros értelemben véve nem domonkosrendi apácák voltak, hanem Szent Domonkos szabályai szerint élő ágostonrendi apácák, ugyanúgy mint ebben az időben a többi hasonló kolostor szerzetesnői. A domonkosrend statutumai ugyanis az első időkben tiltották apáca kolostoroknak a domonkosrendhez való csatlakozását, hogy az apácák pasztorálása el ne vonjon erőket a rend elsőrendű feladataitól: térítés, városi szegényebb lakosság pasztorálása. Mégis egyre több apáca kolostor alakult, mint „moniales ordinis Sancti Augustini iuxta institutionem fratrum praedicatorum”. (1255-ben dolgozták ki ezek számára először a szabályokat, miután IV. INCE pápa már egész sereg apáca kolostort utalt hatás körükbe.⁷)

IV. BÉLA 1255. július 25-én kelt oklevelében még úgy beszél a margitszigeti kolostor alapításáról, hogy „monasterium, cenobium, seu claustrum, in quo Deo devote virgines Regi regum, Virginis filio famularentur, construi faceremus iuxta exigentiam observantie regularis”, domonkosokat még nem mond.⁸ Ugyanezen a napon kelt másik oklevelében is csak „monasterio Sancte Marie de Insula Leoporum” olvasható, domonkosokról itt sincs szó.⁹

IV. SÁNDOR pápa 1257. március 5-i bullája is egyszerűen csak „quoddam monasterium monialium”-ként említi a nyulakszigeti kolostort, amikor kiveszi az esztergomi érsek joghatósága alól.¹⁰ A pápa 1257. április 28-án kelt oklevelé-

⁶ HARSÁNYI András: *A domonkosrend Magyarországon a reformáció előtt*. Debrecen 1938. 103–104.

⁷ U. o. 102. — MÁLYUSZ Elemér: *Árpád-házi Boldog Margit*. (Emlékkönyv Károlyi Árpád születése nyolcvanadik évfordulójának ünnepére. Budapest 1933. 363.)

⁸ CSÁNKY Dezső — GÁRDONYI Albert: *Budapest történetének okleveles emlékei. I.* Budapest 1936. 54.

⁹ Uo. 56.

¹⁰ Uo. 61.

ben azt a kifejezést olvassuk, hogy „conventui monasterii Sancte Marie ordinis Sancti Augustini”¹¹, ugyanígy a következő nap kelt másik oklevelében: „monasterium sancte Marie ordinis Sancti Augustini”;¹² domonkosokról egyikben sincsen szó. De már ugyanennek a pápának 1259. október 11-én kelt oklevelében az áll, hogy „in insula Danubii, que Insula leporum dicitur . . . quoddam monasterium sanctimonialium sub fratrum Predicatorum ordinis degentium institutis . . .”¹³ Hasonlóan ír IV. BÉLA király is ugyanebben az évben írt (közelebbről nem datált) oklevelében: „in Insula quondam Leporum vocata construi fecerimus seu fundari sacrarum virginum religiosarumque dominarum cenobium . . . constituimus in eodem salubri patrum Deo amabilium fratrum Predicatorum gubernandum regimine et doctrinis ac salutaribus consiliis informandum.”¹⁴

A későbbi pápai oklevelekben is ez a kettős, ágostonos és dominikánus jelleg jelzése található meg. Így IV. ORBÁN pápa 1264. január 18-i oklevelében: „conventui monialium inculsarum monasterii Beate Marie Virginis de Insula, ordinis Sancti Augustini . . . secundum instituta fratrum ordinis Prdicatorum viventibus.”¹⁵ IV. KELEMEN 1267. február 17-i iratában: „priorisse et sororibus monasterii Sancte Marie de Insula quondam Leporum nuncupata ordinis Sancti Augustini secundum instituta et sub cura fratrum Predicatorum viventibus”, írja a címzést, s említi, hogy már IV. SÁNDOR pápa elrendelte a magyarországi domonkosok priorjának, hogy „idem monasterium eorum ordini incorporare curarent.”¹⁶ V. INCE 1276. május 20-án azt írja, hogy „statuentes, ut ordo canonicus, qui secundum Deum et beati Augustini regulam atque institutionem fratrum Predicatorum in eodem monasterio institutus esse dinoscitur, perpetuis ibidem temporibus inviolabiliter observetur.”¹⁷ Sőt még több mint egy évszázad múlva is úgy olvasunk a veszprémi domonkosrendi apácakolostorról, 1402. január 17-én, mint „conventus monialium sancte Catharine Vesprimiensis ordinis sancti Augustini, sub cura et secundum instituta fratrum ordinis Predicatorum viventes.”¹⁸

Psalteriumunk kalendáriumának eredeti anyagában Szent Ágoston ünnepe bár nem aranybetűs, de vörösbetűs ünnep és octávája is van. A kalendárium tehát nem mond ellent a kódex domonkos-ágostonos jellegének, mert világos, hogy az ágostonosság tulajdonképpen csak a rendi szabályok eredetét jelzi a pápai gyakorlatban, a valóságban ezek az apácák Szent Domonkos követői voltak, a kolostorok domonkosrendi apácakolostorok.

IV. BÉLA okleveleinek szövegéből, amelyek 1257-ben még a margitszigeti kolostornak sem ágostonrendi, dem domonkos jellegéről nem beszélnek, csak egyszerűen apácakolostorról, viszont 1259-ben már kifejezetten megvan az utalás a dominikánus irányításra, Ágoston nevének megemlítése nélkül, talán még szorosabbra vonhatjuk a *Psalterium datálásának idejét, most már 1259 és 1261 közé*. Ekkor készült tehát a kódex a margitszigeti apácakolostor, illetve — ahogy a következőkben látni fogjuk —, annak egyik tagja számára.

¹¹ Uo. 62. és *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. I.* Budapest 1896. (Ezentúl röviden: MEV) 138.

¹² MEV 137.

¹³ MEV 137. és CSÁNKY—GÁRDONYI i. m. 65.

¹⁴ CSÁNKY—GÁRDONYI 67.

¹⁵ Uo. 76.

¹⁶ Uo. 92—93.

¹⁷ Uo. 152. és MEV 156.

¹⁸ MEV II. 333.

Hogy a kódex nem a kolostori zsolozsmázás számára készült, az már látszik abból is, hogy a zsolotárok nem a zsolozsmázásnak megfelelő sorrendben találhatóak meg és hogy eredetileg semmiféle utasítás nem volt mellettük arra nézve, hogy mit mikor kell imádkozni. De erre látszik mutatni a már említett bevezető imádság egyesszáma. Fontosabb bizonyítéka azonban a személyes, egyéni célnak, hogy a kalendárium és a zsolotárszövegek kezdete közt részletes utasítások vannak arra nézve, hogy milyen lelki problémák esetén milyen zsolotárok elmondása ajánlatos:

„Si te adversariis superatum videris, decanta psalmos, quorum caput est: Deus deus meus respice in me. — Exaudi deus oracionem meam, cum deprecor. — Salvum me fac deus. — Et clemens deus statim adiuuat et temptationem quam pateris, tolerare poteris. — Si tibi vita presens fastidiosa sit et animum tuum superna patria contemplare omnipotenti deo ardenti desiderio intenta mente hos psalmos decanta: Quemadmodum desiderat. — Quam dilecta tabernacula. — Deus, deus meus ad te de luce. Et clemens deus cicius mentem tuam consolatur. — Si te in tribulationibus adeo derelictum intelligas, decanta hos psalmos compuncto corde: Usquequo domine oblivisceris me in fi[nem]. — Deus auribus nostris audivimus patres. — . . . Post autem acceptam quietem a tempore prosperitatis hos psalmos canta in laudem dei.” Stb.

Egyéni és nem kolostori tulajdonra mutat az is, hogy az 1261 után elrendelt ünnepeket nem vezették be folyamatosan a kalendáriumba. A kalendárium későbbi bejegyzései mind a második kéztől, a jóval későbbi Breviárium írójától származnak, s ezek nem is domonkosrendi pótlások.

De ha a Psalterium egyéni, személyes tulajdon volt, ki lehetett az az apáca a margitszigeti kolostorban, akinek a számára készült? Más megoldás nemigen kínálkozik, mint az, hogy ennek a rendkívül díszes kivitelű kódexnek a tulajdonosa a kolostornak egy a királyi házból származó apácája volt. S ebben az esetben aligha gondolhatunk másra, mint IV. BÉLA lányára, MARGITRA. Igaz ugyan, hogy a kolostornak ez idő tájt volt még két a királyi házból származó tagja, de ezek egyike sem jöhet szóba. Az egyik KUNIGUNDA, IV. BÉLA unokája. Az ő védőszentjének, Szent Kunigundának napja (március 3.) azonban nem található meg a kalendáriumban. Ugyancsak hiányzik Szent Vencel és Ludmilla, a jellegzetes cseh szentek, pedig KUNIGUNDA 1261-ben VENCEL cseh király felesége lett, s akkor bizonyára legalább utólag bejegyezték volna ezeket az ünnepeket a kalendáriumba. A másik apáca pedig, V. ISTVÁN és KÚN ERZSÉBET lánya, a rendjét botrányos körülmények közt elhagyott ERZSÉBET, az „antimonialis” pedig 1255-ben született és csak 1263-ban került a kolostorba.¹⁹

Mindennél inkább MARGIT személyének a föltételezését ajánlják az említett utasítások a zsolotárok mondására vonatkozólag, mert ezek olyan fejlett egyéni lelki életre utalnak, amit ilyen korai időpontban Magyarországon másról nem tételezhetünk föl, mint arról, akit MÁLYUSZ Elemér negyven évvel ezelőtt megjelent alapvető tanulmányában éppen ilyen okból nevezett a XIII. század legmodernebb magyarjának.²⁰ Hogy MARGITnak volt psalteriuma és azt a nagyobb idején állandóan magánál hordta s naponta végig elimádkozta, arról pontos adatunk van rendtársának, OLYMPIADESnek vallomásában: „Item dixit in qualibet die cuiuslibet quadragesimae legebat totum psalterium, semper videbam psalterium in manu, nisi comedebat et quando erat ad officium.”²¹

¹⁹ KARÁCSONYI János: *A mérges vipera és az antimonialis*. (Századok 1910. 16, 19.)

²⁰ MÁLYUSZ i. m. 383.

²¹ MEV 219.

A zoltároskönyv használata, olvasása egyébként Európa Nyugatán ebben az időben már nem volt szokatlan dolog. Sőt fejedelmi személyek ebből tanultak olvasni. Ez a magyarázata annak, hogy milyen sok a zoltároskönyv királyok és főemberek könyvei közt. SZENT LAJOS francia király (1226–1270) zoltároskönyve, amelyből gyermekkorában olvasni tanult, ma is megvan, Ismerjük VI. KÁROLY francia király jegyesének, bajor IZABELLÁnak zoltároskönyvét. Azt is tudjuk, hogy a zoltárok napi recitálása, a zsolozsmán kívül, szokásban volt nemcsak szerzetesek, de világiak közt is.²²

Még egy utolsó ismérvet föl lehet talán hozni MARGIT tulajdonosvolta mellett. Ez pedig az a körülmény, hogy a kalendáriumban kétszer is megvan a Margitnap: július 13-án mint „secundum Hungaros”, de ugyancsak megtalálható egy hét múlva, a külföldön általában szokásos módon július 20-án is. Ez pedig magyarországi és külföldi kódexekben egyformán szokatlan jelenség.²³

A felhozott érvek alapján tehát talán elég nagy valószínűséggel föl lehet tételni azt, hogy a wolfenbütteli Psalterium IV. Béla leánya, Margit számára készült 1259 és 1261 közt.

Mi lehetett a kódex további sorsa? Azt már mondtuk, hogy valószínűleg nem használták tovább a margitszigeti kolostorban. Egyrészt azért, mert a későbbi ünnepek bejegyzésének nincs nyoma, de azért is, mert a kolostorból a XIV. vagy XV. században nem kerülhetett volna Németországba. Márpedig a Psalteriumhoz kötött Breviárium írása szerint a XIV/XV. században készült, s akkor írták be pótlólag az ünnepek egész sorát a Psalterium kalendáriumába. Ugyanezkor, ugyanezzel az írással kerültek a Psalterium megfelelő helyeire a mondandó zoltárokra és antifónákra vonatkozó utólagos bejegyzések és valószínűleg nagyjában ebben az időben írták a lapszélekre a kurzív írású németnyelvű utasításokat. Ezek a felméret dialaketusban írt bejegyzések a XVI. századi újrakötéskor erősen megcsönkultak.

A kódex tehát Németországba került már a XIV. században, vagy a XV. század elején. De hova? A már többször idézett kiállítási katalógus azt mondja, hogy az általában nagyon megbízhatatlannak tartott *Annales Corbyenses* szerint 1379-ben német nemesek hadizsákmányként hoztak Magyarországról kéziratokat és ezeket a korveyi kolostornak ajándékozták. Bár 1379-ben semmi esetre se volt alkalmuk német lovagoknak arra, hogy Magyarország területén hadizsákmányt szerezhessenek, a Psalteriumnak valamilyen úton Korveyba kerülését valószínűsíteni lehet. A kalendáriumba tett utólagos pótlások közt ugyanis ott van Szent Vitus translatiójának ünnepe március 10-én mint maius duplex. A Mindenszentek Litániájában is a Vitus név egészen elől, mindjárt az Aprószentek és Szent István vértanú után következik. A Vitus-kultusz központja pedig az a hely, ahova Szent Vitus ereklyéit Itáliából áthozták, éppen Korvey volt, itt is írták a „Translatio Sancti Viti”t.²⁴ A korveyi használatba beillenék az is, hogy a kalendáriumi pótlólagos bejegyzések és a Mindenszentek Litániájának nevei közt elég sok a bencés vonatkozású. Korvey pedig bencés kolostor volt. Csakhogy határozottan ellenmond

²² LEROQUAIS, V.: *Les psautiers manuscrits latins des bibliothèques publiques de France*. I. Macon 1940/41. VIII, XI. — MEZEY László: *A „sajtár-deák”*. (Filológiai Közönlöny 1968. 523.)

²³ RADÓ P. idézett katalógusában egy sincs ilyen.

²⁴ RÉAU, Louis: *Iconographie de l'art Chrétien*. Paris 1958—1959. III/2. 621—622. III/3. 1422, 1442. — *Lexikon für Theologie und Kirche*. Hrsg. v. Josef HÖFER, Karl RAHNER. 6. Bd. Freiburg 1961. 563. h.

a bencés eredetnek az, hogy egyes ünnepeknél 9 lectióra vonatkozó bejegyzések vannak. De nem is domonkos jellegű a Breviárium, hanem kanonokrendi jellegű.

Tehát a kiállítási katalógusnak azt a megállapítását is el lehet fogadnunk, hogy a Psalterium a hilwartshauseni kolostorban kapta a kiegészítő breviáriumi részt és a kalendáriumi pótlásokat. Hilwartshausen kolostora ágostonrendi kanonokoké volt, s a kalendárium másodlagos bejegyzései erős Ágoston-kultuszra utalnak. Szent Ágoston augusztus 28-i ünnepe „sollemne festum”-má lesz, octávája duplex festum. Új ünnepként kerül bele október 11-re a Translatio S. Augustini, sőt február 28-án egy ritkán előforduló másik „Translatio Sancti Augustini pii patris” is bejegyzésre kerül.²⁵

Érdekes azonban, hogy a kódex itt sem a kolostoré lesz, hanem valamely a kolostorral kapcsolatban álló személy, egy nő tulajdona lesz. Többet azonban nem tudunk róla, mint azt, hogy özvegy volt, mert a kódex elejére, a Psalterium első imádsága alá a Breviárium írásával egy másik imádság került: „Domine iesu christe illum diuinissimum crucem humeris meis impone . . . configi illi manus meas et pedes meos et totam passionis tue formam serue tue uidue . . . tuam querere gloriam.”

Biztosan tehát csak annyit tudunk megállapítani a Psalterium további sorsáról, hogy Magyarországról Németországba, közelebbről a Weser vidékére került, valószínűleg a ma már megszűnt hilwartshauseni kolostor érdekkörébe és onnan 1587-ben a wolfenbütteli úgynevezett régi könyvtárba, amint ez a Psalterium első levelének alján olvasható kurzív írású bejegyzésből kiderül: „Praesentatum Julius Friedenstede bey der Heinrichstadt zum Gotteslager am 5. Aprilis Anno 1587. Ankomen von Frißlar dahin es von Hertzogen Erichs zu Braunschweig und Luneburg, Hochloblicher gedechtnus vnehelichen Sohn Herrn Wilhelmen seligen, neben anderm auß dem Lande mitgenommen gewesen.” A kódex mégsem maradt ekkor még véglegesen Wolfenbüttelben, mert a hercegi család 1614-ben az egész könyvtárt átengedte a helmstedti egyetemnek. Az egyetem azonban a XVIII. század végén megszűnt és 1817-ben a braunschweigi kormányzat visszaadta az egész gyűjteményt az Ágost herceg alapította úgynevezett újabb wolfenbütteli könyvtárnak, így került vissza Wolfenbüttelbe és ezért van ott a helmstedti kéziratok közt Cod. Guelf. Helmst. 52. jelzet alatt.²⁵

Összefoglalva még egyszer az eddig mondottakat, exakt eredménynek vehető az, hogy a Psalterium 1255 (illetve 1259) és 1261 közt Magyarországon keletkezett és hogy tulajdonosa a margitszigeti domonkosrendi apácakolostor egyik lakója volt. Valószínű hipotézisnek látszik pedig az, hogy ez a tulajdonos IV. BÉLA lánya, Árpádházi SZENT MARGIT volt, aki személyes használatra kapta szüleitől.

De akár elfogadható, akár nem a tulajdonos személyére vonatkozó föltevésünk — ami a kódexnek különös kegyeleti értéket ad, hiszen MARGIT az egyetlen személy, akinek gondolkozásáról, meleg emberi egyéniségéről, magatartásáról, belső világáról hiteles, részletes, színes képünk, több adatunk van, mint

²⁵ Döntő fontosságú lehetne a hely megállapítása szempontjából az az adat, hogy a kalendáriumi másodlagos bejegyzések közé június 15-höz ezt jegyezték be: „Dedicatio huius ecclesiae”. Sajnos a hilwartshauseni kolostor ma már nem áll fenn és Magyarországon nem áll rendelkezésünkre olyan forrásanyag, amelyből meg lehetne állapítani azt, mi volt ennek a kolostornak a dedikáció-napja.

²⁶ HEINEMANN i. m. V—VI. 1.

az Árpád-kor valamennyi más magyarjáról együttvéve, — mégis a Psalteriumnak a mi számunkra ennél sokkal nagyobb jelentősége van. Ez a pazar pompájú kódex ugyanis áthidalja azt az eddigi látszólagos hullámvölgyet, ami a XI—XII. századi *Csatári Biblia* és a magyarországi Anjou-kor kódexművészete közt tátongott. A XIII. század magyarországi kódexfestészetéből korábban alig ismertünk mást, mint az *Anonymus-kódex* egyetlen díszített kezdő P betűjét. Pedig érthetetlen ellentmondás lenne az, hogy míg a művészet más ágaiban, az ötvösművészet, falfestészet, főleg pedig az építőművészet terén Magyarországon a XIII. században olyan magas fokú virágzással találkozunk, addig a kódexfestő művészet semmi komolyat nem produkált volna.

BERKOVITS Ilona ezért nagyon helyesen írja 1965-ben, hogy

„Nem valószínű . . . hogy ez a század teljesen nyomtalanul, nagyobb szabású termékek megszületése nélkül múlt el a magyar miniaturafestészet történetében.” Azután hozzáteszi: „A legújabb kutatások során ismertünk meg egy értékes, valószínűleg a XIII. század második felében, hazánkban készült kódexet, a *Concordantia discordantium canonum*-ot (Pozsonyi Káptalani Könyvtár No. 14). A kódex hat lapjának kisebb figurális miniatűrái és iniciáléi minden írásbeli adatnál és hipotézisnél erősebben bizonyítják — mintegy záradékként — Árpád-kori műveltségünk rendkívül fejlett könyvkultúráját és francia jellegű művészetét.”²⁷

Ha azonban összehasonlítjuk a wolfenbütteli Psalteriumot a pozsonyi *Gratianus-kódex*szel,²⁸ azt kell mondanunk, hogy a pozsonyi kódex bizony provinciális kis munka a Psalterium elegáns művészetéhez képest. Ez az utóbbi viszont azt mutatja, hogy a XIII. századi magyar kódexfestő művészet nem maradt el a kor legmagasabb rangú európai színvonalától.

És hogy itt nem pusztán arról van szó, hogy a királyi család valahol külföldön, vagy itthon, de idegenből behívott művésszel festetett egyetlen alkalommal egy szép kódexet, azt éppen az igazolja, amit a bevezetőben idézett német kiállítási katalógus lebecsülésként mond: a kódex festése nem fűzhető egyetlen ismert, egységes típusú művészeti területhez sem, tehát Magyarországon díszítették. Vegyesnek tűnő jellege éppen arról beszél, hogy egy eddig számba se vett, s a forrásanyag szinte teljes hiánya miatt korábban számba se vehető terület műalkotásáról van szó. Olyan területről, amely sokoldalú európai kapcsolatai folytán el tudta kerülni az egyoldalúság, „egységesség” provincializmusát és egy művészeti korszakváltás mesgyéjén ötvözte össze a román, sőt a bizánci stílushagyományt új francia elemekkel (franciás írástípus, francia hatásról valló sorkitöltő díszek).²⁹ Hogy ez az ötvöződés ilyen korán történhetett, az nem is olyan meglepő, ha arra gondolunk, hogy Magyarországnak nemcsak III. BÉLA korában voltak erős francia kapcsolatai, hanem II. ENDRE kereszteshadjárata, diplomáciai akciói idején a konstantinápolyi latin (francia) császársággal éppen olyan szoros kapcsolatokat tartott, mint IV. BÉLA felesége, LASCARIS MÁRIA útján a bizánci görög császársággal is. A francia műveltség

²⁷ BERKOVITS Ilona: *Magyarországi kódexek a XI—XVI. században*. Budapest 1965. 20. l.

²⁸ GÜNTHEROVÁ, Alžbeta — MIŠIANIK, Ján: *Stredoveká knižná maľba na Slovensku*. H. n. 1961. 34. (A kódexet XIV. századnak veszi)

²⁹ Sok vonás utal a Sainte Chapelle közvetlen hatására. L. HENRY, Martin: *La miniature française du XIII a XVe siècle*. Paris — Bruxelles 1924. pl. 49. fig. V—VIII.—DIRINGER, David: *The illuminated book, its history and production*. New York é. n. 380—381.

és művészet tehát nemcsak nyugat felől, hanem kelet felől is elérhette Magyarországot.

Persze lehet azt mondani, hogy nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni egyetlen darabból. De hiszen itt éppen arról van szó, hogy ez a darab nem illik bele olyan országok művészeti anyagába, amelyekből igen sok anyag maradt fenn. S minthogy a kódex magyarországi használatra készült, egy a többiektől elütő jellegű kódex készítési helyére se kínálkozik más lehetőség, mint az, hogy itt készült Magyarországon, a királyi udvarban, vagy annak a számára az országban máshol dolgozó műhelyben, amely magas művészi színvonal elérésére volt képes.

Remélhető, hogy az így megtalált első nyomon a további kutatások még több, új anyagot is fognak föltárni a magyarországi XIII. századi kódexfestés múltjából. Hiszen a wolfenbütteli Psalterium is már száz éve ismeretes volt egy olyan könyvtárban, amelynek nyomtatott katalógusa közkezen forog, s hazai nagy könyvtáraink segédkönyvtárainak polcain is ott van, de a rövid leírás miatt a kódexbe való közvetlen betekintés nélkül a katalógus semmit se árult el arról, hogy magyarországi eredetű és hogy milyen nagy jelentősége lehet a magyar művészet szempontjából. Ki tudja, hogy még hány kódex fog előkerülni, ami talán komolyabban fogja megalapozni most még talán vakmerőnek tűnő, de remélhetőleg logikusnak bizonyult föltételezésünket.³⁰

CSABA CSAPODI

Ein Psalter des XIII. Jahrhunderts aus Ungarn in Wolfenbüttel

Der Codex mit der Signatur Cod. Guelf. Helmst. 52. der Herzog August Bibliothek zu Wolfenbüttel besteht aus zwei Teilen. Der erste Teil ist nach den neueren Forschungen ein Dominikaner-Psalter, das in dem dritten Viertel des XIII. Jahrhunderts in Ungarn verfertigt wurde. Der zweite, nachträglich angeschlossene Teil ist ein Brevier aus Deutschland (wahrscheinlich aus Hilwartshausen, um 1400). Der Verfasser kommt in diesem Artikel zu genaueren und näheren Feststellungen. Aus dem Kalender des ersten Teiles des Codex³ stellt sich heraus, daß das Psalter zwischen 1255 und 1261 (wahrscheinlich 1259—1261) abgeschrieben und illuminiert wurde, aber nicht für Dominikanermönche, sondern für eine bestimmte Nonne. Diese erste Besitzerin war Mitglied des Marien-Klosters der Dominikanerinnen auf der Margareteninsel (Budapest). Auf Grund der außerordentlich prachtvollen Ausstattung des Psalters und auf Grund der Ratschläge, die von einem vertieften Seelenleben zeugen, kann man sicher annehmen, daß diese Eigentümerin des Psalters die Tochter *Bela IV* Königs von Ungarn die *Heilige Margarete* aus dem Arpaden-hause war. Eine besondere Bedeutung verleiht diesem Codex der Umstand, daß man bisher keinen ähnlich reich verzierten Codex des XIII. Jhs. aus Ungarn gekannt hat. Die Illuminierung der Initialen des Psalters weisen noch auf eine romanische Tradition mit byzantinischen Elementen, die ungewöhnlich früh auftretenden Zeilenschlussleisten und Drolieren zeigen aber einen starken französischen Einfluß in einer Einheit legiert. Der Cod. Guelf. Helmst. 52. ist also ein Beweis dafür, daß die Kodexmalerei — ebenso wie die Baukunst und Goldschmiedekunst — in Ungarn schon im XIII. Jh. das höchste Niveau der europäischen Kunst erreichte.

³⁰ Köszönetet mondok ezen a helyen is feleségemnek, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klárának, HORVÁTH Jánosnak, KIRÁLY Ilonának, MEZEY Lászlónak és RAJECZKY Benjáminnak, akik munkámat értékes hozzászólásaikkal és adataikkal támogatták.